

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

КУШЕРЕЦЬ ТАМАРА ВІКТОРІВНА

**СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ СУБ'ЄКТ:
СУТНІСТЬ, СТРУКТУРА, ТИПОЛОГІЯ.**

Спеціальність 09.00.11 — соціальна філософія

Автореферат

дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата філософських наук

Київ - 1993

Робота виконана у Київському університеті імені Тараса Шевченка

Науковий керівник - доктор філософських наук,
професор ЯЦУК Тамара Іванівна

Офіційні опоненти: - 1) доктор філософських наук,
завідуючий відділом Інституту
філософії АН. України
БОЙЧЕНКО Іван Васильович

2) кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії
Київського педагогічного
університету імені Драгоманова
ФЕДІВ Юрій Олександрович

Провідна організація - Міністерство освіти України,
Київський політехнічний інститут,
кафедра філософії.

Захист відбудеться 20 грудня о 14 годині на засіданні спеціалізованої
ради Д01.01.04. Київського університету імені Тараса Шевченка на
адресу: 252601, м.Київ-17, вул. Володимирська 64, ауд. 328

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Київського
університету імені Тараса Шевченка / вул. Володимирська 58/.

Автореферат розіслано "28" листопада 1993 року.

Вчений секретар
спеціалізованої ради

проф. СКРИПКА П.І.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність роботи. В різні епохи філософська думка намагалася піднятися до загальних принципів, виходячи з яких можна було б визначити історичний шлях людства. У своєму пошуці вона з необхідністю ставила питання про суб'єкт історії — тієї сили, яка визначає її рух, її кінцеву ціль. Від вирішення цієї проблеми залежало розуміння людиною свого місця, своєї ролі у суспільному розвитку — її історична самосвідомість. Уявлення про суб'єкт історії виявляється тим дзеркалом, у якому індивіди бачать своє ідеальне відображення і оцінюють свою поведінку, свій спосіб життя.

Виробити сучасний підхід до питання про суб'єкт історії — означає сьогодні по-новому подивитись на шлях, що пройдено людством, враховуючи пошуки філософів минулого і сьогодення. Як ніколи раніше, сьогодні необхідно усвідомити можливості і межі компетенції історичного розуму, єдність і різноманітність всесвітньо-історичного процесу, побачити його в перспективі загальнолюдських цінностей, збачити ті альтернативи, що готує нам майбутнє.

Науковий інтерес до проблеми соціально-історичного суб'єкта обумовлений не тільки внутрішніми проблемами розвитку філософської теорії, але й потребами сучасної суспільно-історичної практики. Сучасний суспільно-історичний процес характеризується цілим рядом таких змін, які вимагають по-новому подивитись на фундаментальні положення матеріалістичного розуміння історії та спонукають до пошуків нових методологічних засад для вирішення проблеми суб'єкта історії.

Людство сконцентрувало в руках окремих виробників (не кажучи вже про руйнівну військову техніку) таку технологічну і енергетичну міць, наділивши фізичними, хімічними, біологічними засобами впливу на природу, в тому числі і на природу самої людини, що зробило її хоча і атомарним (одиничним), але по можливості впливу досить "впливовим" представником колективної виробничої і руйнівної сили. Саме тому, що її застосування в багатьох випадках залежить від волі і бажання, знання і уміння окремих осіб, але в той же час має пряме відношення до проблем суспільного існування, і виникає гостра

потреба співставити можливості глобального впливу людини на світ з усім масивом накопиченої культури. Тільки в цьому випадку діяльність і вчинок окремої людини може отримати ту ступінь доцільності, котра не виведе її, а разом з нею і інших людей, взагалі за грань людського буття. В сучасних можливостях таких подій, які, на жаль, мають місце, наочно проявляється реальна співставність суспільної сутності роду "людина" і його індивідуального існування, аж до того, що вони ніби можуть помінятися місцями, окреслюючи діалектику так званих глобальних проблем, які фактично не існували для традиційного розуміння світу.

Тому виникла проблема чіткого визначення суб'єкта історії, яке у нашій вітчизняній літературі містило деяку подвійність: з одного боку суб'єктом історії визначається суспільство в цілому, чи якась конкретна спільність або клас, і в той же час не заперечується суб'єктивна історична роль суспільної або родової людини. Така ситуація взагалі заперечує поняття суб'єкта історії або визнає паралелізм двох історичних суб'єктів, так як кожен з них творить сам себе, що в решті решт рівносильне їх взаємній ліквідації як суб'єкта єдиного в своїй субстанціональній основі історичного процесу.

Особливого значення набуває також і необхідність виявлення ролі суб'єкта в іноваційних процесах, в ситуаціях історичного вибору, особливо характерних для сучасної епохи, де через різноманітну взаємодію різнотипних, багатокладних систем явно визначаються інтеграційні тенденції руху сучасного світу до нового рівня єдності всесвітньої історії, що реалізується у різноманітних культурно-історичних формах.

Рівень наукової розробки проблеми. В сучасній науковій літературі аналіз проблеми соціально-історичного суб'єкта проводиться у різних напрямках. Достатньо широко, на перший погляд, представлені у вітчизняній літературі дослідження по проблемі суб'єкта. Але переважна більшість їх концентрується на гносеологічному аналізі, тоді як вивчення суб'єкта історичної дії представлено лише в роботах Батіщева Г.С., Ватіна І.В., Можеєвої А.К., Любугіна К.М., Чагіна Б.А., Клямкіна І.М., Ящук Т.І.

Істотні зрушення у подоланні обмеженості гносеологічного суб'єктно-

об'єктного підходу у розумінні відносин людини і світу були зроблені у роботах Шинкарука В.І., Іванова В.П., Табачковського В.Г., Тарасенка М.Ф., Лоя А.М. та інших представників світоглядного напрямку філософських досліджень, які показали, що свідомість не можна редукувати до актів знання, що вона існує як світоглядна свідомість з притаманними їй атрибутами віри, надії і т.ін. Перегляд відношення до людської раціональності займає сьогодні одне з основних місць у філософських дослідженнях Мамардашвілі М.К., Швирьова В.С., Соловйова Е.Ю.

Великий інтерес для власне філософського аналізу являють собою дослідження історичного, естетичного, історико-філософського характеру Бахтіна М.М., Гайдено П.П., Конрада М.І., Лосева А.Ф., Гуревича А.Я.

Особливості соціального простору і часу, які розкривають суттєві характеристики соціально-історичного суб'єкта, широко представлені у роботах Лоя А.Н., Молчанова Ю.Б., Трубнікова М.М., Шинкарука В.І., Яковлєва В.П., Яценко А.І.

Основи цивілізаційного підходу до вивчення історичного процесу успішно розробляються Дилігенським Г.Г., Чешковим М., Іцхокіним А. Проблеми самодетермінації людського буття в культурі цікаво представлені в роботах Біблера В.С. та Бистрицького Є.К.

Особливе місце в історії розробки проблеми суб'єктивності, її впливу на зміст і спрямованість історичних подій в немарксистській філософії ХХ сторіччя займають твори М.Вебера, М.Хайдегера, Х.Ортеги-і-Гасета, К.Ясперса, П.Сорокіна, М.Бердяєва, С.Л.Франка, М.Фуко та ін. Їх дослідження знову привертають до себе увагу філософів, в тому числі і тих, що стоять на марксистських позиціях.

Аналіз наявної літератури по даній темі показує, що при усьому розмаїтті публікацій, широті обсягу різних аспектів проблеми соціально-історичного суб'єкта, вона залишається недостатньо розробленою, практично немає робіт узагальнюючого характеру на основі нових підходів, залишається недослідженою генеза суб'єктивності, її конкретно-історичні форми, не з'ясовані основи типології історичних форм людської суб'єктивності у їх

зв'язку із специфікою культурного середовища та формами організації суспільного буття. Аналіз досліджень проблеми сутності, структури та типології соціально-історичного суб'єкта зумовив визначення мети дисертаційної роботи.

Мета та завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є розкриття сутності соціально-історичного суб'єкта, показ обумовленості його функціонування соціальним та культурним середовищем, виявлення основ для його типологізації. Ця мета реалізується шляхом вирішення таких дослідницьких завдань:

- проаналізувати та узагальнити ті підходи, які є у сучасній філософії, яка з позицій критичного ставлення до класики пропонує своє вирішення, узагальнення і виявлення особистісного підходу до проблеми суб'єкта історії;
- виробити нове бачення проблеми відношення суспільного — особистісного;
- проаналізувати і узагальнити історичні типи та обґрунтувати критерії типології соціально-історичного суб'єкта;
- показати обумовленість індивіда як суб'єкта соціальною структурою;
- розкрити саму природу людської суб'єктивності в її основних характеристиках;
- розкрити конкретно-історичні чинники формування та еволюції суб'єктивності;
- обґрунтувати необхідність розробки методологічних та теоретичних засад осмислення суб'єкта посттехнічної цивілізації;
- Показати здатність людини до відтворення/перетворення соціальних умов своєї життєдіяльності як культуротворчий процес.

Вихідні теоретичні та методологічні засади дисертаційного дослідження. Здійснення філософського дослідження проблеми соціально-історичного суб'єкта на рівні завдань нової історичної доби можливе лише на базі досягнень як нашої вітчизняної, так і світової філософської, культурно-освітньої думки. Так, у дисертації використовуються результати класичного субстанціонального аналізу розвитку суспільства (Кант, Гегель, Маркс), а також теоретичні здобутки мислителів ХХ сторіччя, в яких шляхом конструктивної критики традиційних

уявлень про місце людини в історії були вироблені нові підходи до пояснення природи людської суб'єктивності та історії (М.Хайдегер, Х.Ортега-і-Гасет, К.Ясперс, М.Фуко, Франк С.Л.).

Виконання дослідницьких завдань даної дисертаційної роботи вимагало використання результатів досліджень з широкого кола суміжних галузей сучасного суспільствознавства — культурології, історії держави та права, соціології а також нових теоретичних підходів, які виробило на сьогоднішній день природознавство.

Наукова новизна дослідження полягає у самій постановці проблеми, в обґрунтуванні необхідності пошуку міжконцептуального синтезу досвіду вирішення проблеми соціально-історичного суб'єкта, бо саме багатогранність суб'єкта історії виражається у розмаїтті підходів. У роботі зроблена спроба онтологічного повороту до аналізу проблем людського існування.

У результаті проведеного дослідження одержані висновки, що мають належну ступінь наукової новизни і виносяться на захист:

- кожній історичній добі відповідає певна філософська модель суспільного розвитку, що створює ситуацію принципової відкритості проблеми соціально-історичного суб'єкта. Основні філософські парадигми не виробили необхідних засобів освоєння досвіду вирішення даної проблеми таким чином, щоб кожне нове визначення відтворювало і доповнювало попереднє;

- історія людства визначена як природність складання спільностей людей та подій у культурі. Мова йде про історичну зв'язність у цілісності культури всього унікального і неповторного буття людей, а також пов'язаного з ним предметного світу;

- в основі історичної динаміки лежить здатність людини як соціально-історичного суб'єкта виходити за межі існуючої та робити своїм предметом власну життєдіяльність. Суспільство забезпечує необхідні умови для цілеспрямованої (інтенціональної) людської дії, і цілеспрямована людська дія завжди виражає і використовує ту чи іншу соціальну форму. Обставини людської дії не позасуб'єктивні, вони — результати попередньої діяльності людей, її об'єктивації, втілення суб'єктивності попередніх поколінь;

- відношення людини та суспільства, індивіда і роду складніше ніж відношення одиничного і всезагального, частини і цілого, індивідуального існування та родової сутності. Це скоріше відношення всезагального і всезагального. Існує онтологічний "розрив" між суспільством та людиною і особливий спосіб зв'язку — відтворення/перетворення;

- сутність людської суб'єктивності полягає у продукуванні індивідуальних смислів. Деякі з них в силу своєї унікальності стають цінностями, які транслуються культурою і набувають загального значення. На базі таких цінностей людство виробляє все нові і нові прийоми гармонійної самозлагоди, активності вілмнодіючих гуманітарних істот;

- саме такі принципи самозлагоди виступають на протязі певних історичних епох досить стійкими і визначають характер відношення обох до держави, якщо така є. Типи відношень людини і суспільства покладені в основу типології соціально-історичного суб'єкта, так як ці відношення складають ядро будь-якої культури і визначають відповідний їй тип особистості;

- на основі дослідження природи, сутності, тенденцій, еволюції суб'єкта історії висунуто положення про необхідність розробки теоретико-методологічної моделі дослідження особливостей формування суб'єкта посттехнічної цивілізації. Як свідчать результати основних досліджень, цей суб'єкт формується в атмосфері міжкультурного діалогу та посилення сил самодетермінації.

Теоретичне та практичне значення дослідження. Одержані і викладені результати дослідження дозволяють вести комплексну розробку проблеми соціально-історичного суб'єкта не тільки в межах філософії, але й роблять можливим здійснення міждисциплінарних досліджень проблеми суб'єктивності.

Результати дисертаційної роботи можуть бути використані для розробки методології історичних, соціологічних та культурологічних досліджень. Ряд положень дисертації можуть бути використані при підготовці нормативного курсу філософії, історії та теорії культури, спецкурсів, присвячених проблемам взаємовідносин людини та суспільства, культури і цивілізації, гуманістичного змісту історії та ін., зрештою вони можуть бути застосовані у педагогічній та

освітній діяльності.

Цивілізаційний підхід, який застосовано у даній роботі, дозволяє зробити деякі практичні імплікації до процесів, які відбуваються зараз в Україні. По-перше, з точки зору загальних цивілізаційних абсолютів розглянути процес розбудови держави у нашій країні. По-друге, показати важливість подолання есхатологічних тенденцій у суспільній свідомості.

СТРУКТУРА І ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ.

Структура дослідження побудована у відповідності з поставленою метою і завданнями дослідження, обумовлена логікою аналізу поставленої проблеми.

Робота складається із вступу, трьох розділів, які містять вісім параграфів, заключення та списку літератури.

У вступі обґрунтовується актуальність теми дослідження, показаний ступінь її розробленості, формулюється мета і завдання дослідження, розкриваються її методологічні основи, сформульовані основні положення, що виносяться на захист, охарактеризована наукова новизна і практична значимість роботи.

У першому розділі "Проблема суб'єкта в концепціях історичного процесу" прослідковується становлення ідеї суб'єкта історії починаючи з філософських здобутків мислителів античності до постмодерністських пошуків ХХ сторіччя.

Все розмаїття концепцій історичного процесу представлено через діалог класичних субстанціонально-раціоналістичних уявлень про історію та сучасних тлумачень природи людської суб'єктивності. Суть діалогу полягає в наступному.

Філософія історії, яка породжена класичною філософією, спирається в своїх засадах на певну онтологію розуму. Мова йде про класичний ідеал раціональності, що задається теорією "Я мислю...", яка була створена для обґрунтування наукового /фізичного/ пізнання. Тому метафізичні передумови, що задають абсолютний простір і час для світу природних фізичних явищ / а за цим стоїть поділ реальності на суб'єкт і об'єкт/ переноситься на світ історії.

Історія — це теж природа, що розгортається у абсолютному просторі і часі і тим самим задається в класичі "розмірність історії", деяка "стріла часу",

що спрямована від "золотого віку" чи до нього як до раціонально організованого суспільного життя. Людство послідовно проходить етапи свого історичного буття. Світ є заданим наперед, наявність законів, що визначають історичний розвиток, постулюються на зразок "відкритих фізичних сил". Людина знає, що вони є і завдання полягає у пізнанні цих законів.

Парадокс класики : постійно елімінуючи людину із світу своїх конструкцій, роблячи його суб'єктом в смислі тієї філософської традиції, що і породила термін суб'єкт, вона все ж намагається забезпечити йому існування в цьому світі. Класика знаходить рішення у вигляді напередвстановленої гармонії цілей і засобів людської дії, так, що при будь-яких обраних відповідно даному закону початкових умовах індивід вільно зробить те, що вже "записано" в законі. І тоді свобода є тільки пізнана необхідність, а для суб'єкта немає ніяких інших свобод окрім свободи усвідомлювати необхідність поступу історії.

Концепції, котрими характеризується філософія історії нашого сторіччя, пов'язані з іншими метафізичними постулатами, з іншою раціональністю, а значить і іншою культурою. Для теоретичних роздумів ХХ століття немає характерного для класики витіснення людини із світу і розведення на суб'єкт і об'єкт в традиційних смислах. Навпаки, вона починається з її онтологічного вкорінення, бо не ставить людину у відношення до світу, а виходить з того, що людина є сама відношення світу. Історія не є для сучасної філософії чимось зовнішнім людині, а є умовою її існування, є час і простір її буття. А тому світ не заданий наперед, закони світу не встановлені зарані. Вони є функція самої діяльності людини як соціально-історичного суб'єкта, в континуумі якої і з'являється цей можливий зв'язок, котрий лише потім отримує статус закону. Ніщо не встановлене як закон, а лише встановлюється в цій якості "тут і тепер". І це "тут і тепер" не є точкою на стрілі історичного часу, а само є приріст часу, його плінність. Метафорою такої філософії історії є свобода часу і простору історичної дії.

Якщо коротко охарактеризувати особливість розгляду сучасною філософією проблеми суб'єкта, то можна зазначити, що вона відрізняється специфічно онтологічною інтерпретацією цього питання на відміну від

переважно гносеологічного трактування у попередній філософії. В сучасну європейську філософію входить тема особливим способом сприйнятої онтології, яка має справу не з усім світом, а саме з людиною в її специфічному вимірі. В решті решт, в центрі уваги опиняється саме суб'єктивне буття людини або природа людської суб'єктивності як такої, що береться в її витоках і розглядається як особливий вид реальності.

Сучасна філософія залишає за суб'єктом найбільш загальне і первісне його значення — буття, що визначає себе з самого себе. Акцент при цьому робиться саме на буття та первинне його усвідомлення, а не на наступні і диференційовані форми цього усвідомлення, до яких, до речі, відноситься і пізнавальна діяльність з характерною для неї суб'єкт-об'єктною формою. Отже, проблема соціально-історичного суб'єкта в історії філософії постає у новій для кожної історичної епохи формі, окреслюючи траєкторію виділення людини з природного та суспільного цілого. Спочатку це має вигляд причетності людини до гармонії Космосу; потім — через подібність до вищої духовної інстанції з її волею та всемогутністю; пізніше — спираючись на сили колективного розуму в його претензіях вгамувати стихійність соціальних процесів. З приходом сучасності стала очевидним гранична самотність і неможливість до кінця уникнути суверенітету мислячого індивіду, що руйнує всі пристосування "колективної безпеки" для історичної творчості.

У другому розділі "Соціально-історичний суб'єкт у буттєвому вимірі історії" зроблена спроба онтологічного підходу до проблеми соціально-історичного суб'єкта, що дало змогу представити зворотну залежність існування всезагального плану суспільного життя від особистісного буття людей.

Розуміння природної історичності людського буття в культурі виключає потребу пошуку позаіндивідуальної основи соціальної динаміки. Існування людини є екзистенція, тобто таке існування, яке виходить за межі свого природного буття у вигляді історичного покладання. Бути суб'єктом історії — це значить бути самостійною істотою, що містить у собі причину власного існування.

Культура і соціум виступають як дві іпостасі єдиної функціонуючої

саморегульованої і самозмінної цілісної системи, це те природне суперечливе єднання, яке являє собою реальна історія реальних людей. При онтологічному розгляді проблеми відношення людини та суспільства не постає проблема первинності одного з них і не виникає потреби пояснювати одне через друге.

Суспільство завжди передує людям і створює необхідні передумови для їх діяльності. Суспільство визначається як сукупність структур, звичних процедур та умовностей, які індивіди відтворюють і перетворюють, але які б реально не існували б, якби вони цього не робили. Суспільство не існує незалежно від людської діяльності, але і не є її продуктом у тому смислі, що люди створюють суспільство, вони його суб'єкти. Категорія суб'єкт якраз і вказує на істоту, яка користується певними засобами для реалізації своїх задумів.

Реальна суб'єктивність вимагає умов, ресурсів і засобів для творчої активності суб'єкта. Такі матеріальні та соціальні умови можна вважати результатами попередніх об'єктивацій, але цей попередній компонент ніколи не може бути зведеним до нуля. Однак форми і механізми об'єктивації ще потребують детального вивчення саме у плані їх розгляду як системи саморегуляції суспільного життя. Люди у своїй соціальній діяльності повинні використовувати подвійну функцію: не тільки виробляти соціальні продукти, але й продукувати умови процесу їх виробництва, тобто відтворювати (або ж більш чи менш перетворювати) структури, які направляють їх самостійні сфери виробничої діяльності. Оскільки соціальні структури самі суть соціальні продукти, вони виявляються і можливими об'єктами перетворень і тому можуть бути стійкими тільки відносно. На додачу диференціація та розвиток видів соціальної діяльності (як при розподілі праці та при розширеному відтворенні) передбачає, що вони взаємозалежні. Тому соціальні структури можуть бути відносно автономними. Тим самим суспільство можна уявити у вигляді "ансамблю" таких відносно незалежних і стійких структур, тобто як складну тотальність, яка може змінюватись і в своїх складових частинах і в їх взаємовідношеннях.

Всяка наявна соціальна організація не є завершеною, але має той чи

інший запас міцності, щоб протистояти спробам її змінити. Внутрішнім вибоком будь-яких соціальних змін є намагання особистості до вільного самоздійснення.

Людина як соціально-історичний суб'єкт несе на собі вплив не лише наявної форми суспільства, але й усієї попередньої історії суспільного існування, що і обумовлює протиріччя між особистістю і конкретністю обмежених у просторі і часі суспільних відносин, конкретністю стану культури суспільства. Розглянуте у відношенні до певної історичної соціальної організації, намагання суб'єкта реалізувати свободу своїх дій, цілепокладання, можливості вибору, які втілюються в бутті особистості, виступають як зверх-соціальна якість. У свій час християнство якраз і виявило що над-соціальну сутність людини і тим самим допомогло зайняти персональну "оборону" проти суспільства, ворожого особистості. Саме тоді були створені смислові компоненти, що утворили "душу" цілісності, яку називають Західною цивілізацією.

Зрозуміло, що ці компоненти створюються і закріплюються в процесі створення і перетворення культури, вони здатні надати певного смислу, певної спрямованості мотивації та людської діяльності на протязі великої історичної епохи, інтегрувати людську спільність, що перевершує по своїм часовим та просторовим масштабам окремі людські групи та суспільства. Але протиріччя між індивідом та суспільством (родом) навряд чи вдасться подолати, бо воно має властивість відроджуватись у нових і несподіваних формах і дає простір новій історичній творчості.

Для вироблення основ типологізації соціально-історичного суб'єкта виявляється необхідним подивитись на суспільство (людство) через призму двох форм його буття — процесуального та структурного. Такий підхід вимагає підпорядкування логічних форм та історичних структур суспільства загальній глобально-історичній матриці. Ступивши на цей шлях, ми змушені відмовитись дчують її власну природу. Цивілізація розгортається у процесі свого зародження, підйому та вичерпання. Відповідно до цих трьох етапів розвитку цивілізації можна виділити три типи відносин людини та суспільства.

Якщо базовою одиницею виступає індивід, що є еманациєю соціально-природного простору(мікрокосму), то ми маємо справу з таким соціальним організмом, який характеризується категорією обцина. Якщо ж у ролі такої одиниці постає індивід як еманация соціальної(а не природної) спільності, то даний організм визначається поняттям тотальна спільність. Соціальний організм, де конституюючим елементом виступає автономний, або суверенний індивід, до якого органічно, а не механічно, редукують всі окремі агрегативні утвори (в тому числі і класові) і суспільство в цілому, можна назвати соціумом.

Розглядаючи форми спільності по цьому параметру ми маємо можливість пов'язати їх з типом особистості, а також з типом держави: монадної, відбиткової (і самодостатньої), та плоралістичної. Кожна нова форма соціальної організації означає собою зміну самовизначення людини у соціальному бутті і нове відчуття його часу. Тому мабуть не випадкова кореляція у зміні типів держави/влади з формами сприйняття часу: монадна — циклічність, відображена(і самодостатня як її кризовий варіант) — лінійність, плоралістична і пошук нової форми соціальної організації — вихід за межі історії, що відбувається зараз. Три принципово різні типи соціальної організації визначають три типи культур(оскільки відчуття часу є найважливішою характеристикою культури), а значить і три типи особистості як соціально-історичного суб'єкта.

Динаміка трьох форм державності як найважливішого атрибуту цивілізації, відображує завершення великого циклу панування соціальної влади над людиною. Вихід за межі прослідковується в різній мірі по всім значним параметрам державності і може бути пояснений як початок іншого великого циклу — епохи, коли домінуючим виступає не соціальне, а особистісне начало.

Поки країни соціалістичної в минулому системи шукають шляхів залучення до західної цивілізації, в країнах її найвищого розвитку множаться ознаки її розкладу. Наростає відчуття історичного перелому, вступу суспільства в якусь нову фазу з неясними поки їго контурами та альтернативами. Найбільш очевидну історичну межу утворюють загострення екологічної кризи,

винайдення та розповсюдження засобів масового знищення. Ці явища виявили відчайдушний ірраціоналізм її вищих принципів: нестримний економічний зріст і науково-технічний розвиток, які ще вчора поважались як творці прогресу, сьогодні створили загрозу фізичному існуванню людства. Ця небезпека лише яскраво висвітлила більш глибокий процес розмивання самих основ цивілізації — процес, що торкається її суб'єктивно-людського виміру, смислу життя і суспільства. Криза цивілізації означає кризу, знецінення тих мотивів, цілей, котрі зформували її цілісність, виявились рушійними силами поступального розвитку.

У третьому розділі "Зростання індивідуального начала в процесі формування посттехнічної цивілізації" показано, що для філософських пошуків ХХ століття характерна спрямованість до нової раціональності взаєморозуміння, умовою якої виступає самодетермінація індивіда. Якщо людина визначається у логіці самодетермінації, то ця людина не може бути до кінця пізнаною і зрозумілою. Вона розкривається як дещо нетотожне самому собі, невизначене, тобто само себе визначає.

Нова раціональність та створення духовних основ нової цивілізації пов'язані із зміною відношення людини до природи. Потрібно звільнитися від думки про те, що зміст у світ вносить тільки людина (людське співтовариство), культура, і повернути природі її онтологічне значення. Матерія більше не пасивна субстанція, що описується в рамках механістичної картини світу, їй також притаманна спонтанна активність. Відмінність нового погляду на світ настільки глибока, що ми можемо з повними підставами говорити про новий діалог людини з природою.

Сьогодні відбулося усвідомлення полілінійності, нестаціонарності, організмічності соціально-гуманітарних процесів, розуміння поліваріантності, іпостасності світу, взаємонаведеності компонентів що утворюють його витoki. Посткласика пориває з ідеологією однорідних суб'єктивних і соціальних точок. По аналогії з внутрішніми точками у природознавстві, у суспільствознавстві виділяють точки, які визначають стадії і умови персонального та соціального росту. Коло спілкування, близькі, спадщина, традиції, національні корені,

святині, способи їх засвоєння, передачі, примноження — це фундаментальний етос, який конститує самостояння особистостей і народів, всю потенціальність їх екзистенціального утвердження. Потрібно будувати онтологію особливих точок, що утворюють специфічні ареали індивідуальної суб'єктивності.

Людина не тільки індивідуалізує всезагальне до якого належить, але є "індивідуальне всезагальне". Людина не просто "складається з...", вона "продукує із...". Вона стягує навкруг себе елементи, моменти, частини як навколо деякого центру, перетворюючи їх у передумови, умови та моменти свого власного руху, свого для-себе-буття. Людина, по Марксу, є безпосередньо історична істота. Історичність і процесуальність настільки важливі характеристики, що без них немає людини як суб'єкта, бо бути суб'єктом можна лише спираючись на всю попередню історію.

Слід підкреслити, що це індивідуальна процесуальність. Поза індивідуальністю людська суб'єктивність не може існувати, так само як не може і здійснюватись історія. Суб'єктивність є деякий смисловий центр, свого роду ядро, яке визначає і виражає суб'єктивну спрямованість людини. Цей центр є "знаком самого себе", а не тільки відображенням об'єктивної дійсності, в тому числі і місця людини в цій дійсності.

В ХХ сторіччі виштовхування із звичайних соціальних ніш виявляється основним соціальним феноменом. Тут вже не стільки соціальна належність, скільки зміна цієї належності визначає свідомість людини. Цим самим вирішальна роль тепер покладається на свідомість /мислення/ в моменти доленосних виборів і рішень. Часто все життя складається з таких розірваних, дискретних, вирішальних точок; лінійний, векторний рух життя у свідомості людей майже зникає.

Виникає особливий тип соціального спілкування і соціальної детермінації — хочеш не хочеш — наодинці з історією. Зовнішні сили соціального середовища вже ні в якій мірі не підштовхують його, а спрямовані проти нього. Ті складні, розпорошені, атомізовані форми спілкування, що ви-находить індивід, виштовхнутий із жорстких матриць своїх визначених долею

— народженням, соціальною належністю зв'язків і зрощень — це ризиковані зв'язки дружніх, глибоко особистістних відносин і причетностей. Це спілкування однаків, що здійснюють свій самостійний і вільний вибір.

В наш час різні форми детермінації не можуть просто співіснувати, вони різко зростають, різко спрямовуються проти індивіда : з-зовні — у вигляді економічних мегаструктур, тоталітаризму, фатально впливу історичної і технічної визначеності дій людини ; із-середини — як зростаюча ущільненість різного роду спільностей — від єдності крові і раси, національних "протуберанців", містичних архетипів Заходу або Сходу, до соціально-класової спорідненості.

Культура як феномен самодетермінації побудована так, що дозволяє відбивати переломлювати слабкі можливості індивідуальної самобутності, а значить, відповідальності за свої вчинки. Кожній культурі властиві свої унікальні форми такого переборювання сил детермінації в сили самодетермінації.

Сьогодні наша свідомість реально і невідворотно напружується смислами буття і життя інших культур, сучасних і історичних. Всі ці смисли вриваються не тільки в філософське, але й повсякденне буття. Їх не можливо пояснити як щось нижче або попереднє, це просто інші смисли, також суттєві і доленосні. Взаємне проникнення Заходу і Сходу потрібно розглядати як закономірне виявлення компліментарності двох систем. Конструктивний геній Заходу проявляється в науці, в систематичній творчості ідей як самостійних цінностей; геній Сходу проявляється в організації практики, де емоційність і раціональність пов'язані не із змаганням ідей, а з систематичною, практично-організованою діяльністю. Сьогодні відбуваються глибокі зміни в самому бутті людей, яке відміння діахронію і стверджує як норму синхронію : повернення з історії в еволюцію. Фукуяма справедливо проголосив кінець історії, але цей кінець прийде не через тотальне розповсюдження західної соціальної і політичної структури, а через усвідомлення суміщення неспівпадаючих векторів розвитку.

В заключенні зроблені висновки із дисертаційного дослідження, а також намічені можливі перспективи подальшого вивчення проблеми соціально-історичного суб'єкта.

По темі дисертації опубліковані такі роботи :

1. Кушерець Т.В. Проблема социально-исторического субъекта в марксистской философии. // Вопросы общественных наук. Выпуск 86, Киев 1991, С.101-106.

2. Кушерець Т.В. Місце людини в історичному процесі. //

Гуманізм. Людина. Культура. Людинознавчі філософські читання. Дрогобич, 1992, С.226.

3. Кушерець Т.В. Культурні традиції та процес державотворення // III-я Міжнародна наукова конференція "Творчість. Культура. Гуманізм". 21-22 жовтня 1993 р. С. 83-84.

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

AB 28.983